

NGHỀ SƠN MÀI Ở TƯƠNG BÌNH HIỆP - TỪ GÓC NHÌN DI SẢN VĂN HÓA PHI VẬT THỂ

THS. LÊ THỊ HÒE*

Nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp (phường Tương Bình Hiệp, thành phố Thủ Dầu Một) là một trong những ngành nghề thủ công truyền thống ở tỉnh Bình Dương. Với lịch sử hình thành và phát triển trên 200 năm, nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp vừa kế thừa những tinh hoa văn hóa của nghề sơn cổ truyền, vừa tiếp cận các xu hướng mỹ thuật hiện đại, tạo nên bản sắc văn hóa của địa phương, được các thế hệ nghệ nhân Bình Dương lưu truyền và tiếp nối.

Từ khóa: sơn mài; Tương Bình Hiệp; di sản văn hóa phi vật thể.

ABSTRACT

Lacquer in Tuong Binh Hiep (Tuong Binh Hiep Ward, Thu Dau Mot Town) is one of the traditional handicrafts in Binh Duong Province. With a history of over 200 years, Tuong Binh Hiep lacquer has inherited the cultural essence of traditional painting profession, has access to modern artistic trends, creating cultural identity local, are the generations of Binh Duong artisans handed and continuation.

Key words: Lacquer, Tuong Binh Hiep, Intangible cultural heritage.

Nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp không chỉ là niềm tự hào của cộng đồng cư dân địa phương, đóng vai trò quan trọng trong đời sống kinh tế, văn hoá của tỉnh Bình Dương, mà còn là di sản văn hoá phi vật thể đáng trân trọng của dân tộc. Ngày 06/4/2016, Bộ Văn hóa, Thể thao và Du lịch chính thức đưa nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp vào Danh mục di sản văn hóa phi vật thể quốc gia.

Để nhận diện giá trị của loại hình di sản văn hóa phi vật thể này, bài viết trình bày về quá trình ra đời và tồn tại, hình thức biểu hiện, quy trình thực hành, không gian văn hóa liên quan, các sản phẩm vật chất và tinh thần tạo ra trong quá trình tồn tại và phát triển của nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp...

1- Lịch sử hình thành và phát triển nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp

Nghề sơn (nay là nghề sơn mài) ở Tương Bình Hiệp hình thành từ thế kỷ XVIII, do lưu dân người Việt từ miền Bắc, miền Trung mang theo vào vùng đất mới trong quá trình khai hoang, lập ấp. Thoạt đầu, nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp hoạt động dưới dạng cha truyền con nối, dần dần phát triển thành làng nghề khá sầm uất, đỉnh điểm có khi lên

đến 90% hộ gia đình tại địa phương cùng làm nghề (thập niên 80, 90 của thế kỷ XX). Trải qua hơn 200 năm hình thành và phát triển, nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp luôn được các thế hệ nghệ nhân, thợ thủ công lưu truyền cho đến hiện nay.

Kỹ thuật đồ sơn ở tỉnh Bình Dương nói riêng và cả nước nói chung cho đến những năm đầu thế kỷ XX vẫn còn khá đơn giản, chủ yếu sơn son thếp vàng. Người thợ quét nhiều lớp sơn lên nền gỗ vừa để làm phòng nện, vừa tăng độ bền cho sản phẩm, sau đó, trang trí bằng hình vẽ hoặc cẩn ốc xà cừ, rồi quét một lớp sơn phủ có pha dầu trẩu cho có độ bóng. Để sản phẩm trông đẹp mắt hơn, sau khi lớp sơn phủ khô, người thợ dùng lòng bàn tay chà lên sản phẩm cho đến khi bóng láng. Điều này được minh chứng qua các hoành phi, câu đối, chữ thờ, tượng thờ, bao lam, rường cột, vĩ kèo, tráp quả, hương án, bài vị, bát bửu, sinh chỉ, mâm bồng, chân nến được lưu giữ tại đình Bà Lụa, đình Tân An, đình Tương Bình Hiệp, chùa Hội Khánh, chùa Ông (Quan Thánh Đế Quân), chùa Bà (Thiên Hậu cung)... Ngoài các sản phẩm đồ sơn gắn liền với các kiến trúc tôn giáo, tín ngưỡng, còn có rất nhiều vật dụng gia đình (khay hộp, trường kỷ, tủ thờ, tủ đứng, tủ chè, salon, bình phong, hoành phi, câu đối, chữ thờ, lư hương, chân đèn...) làm bằng sơn ta hiện còn lưu

* Bảo tàng tỉnh Bình Dương

giữ trong ngôi nhà cổ của ông Trần Văn Hổ, ông Trần Công Vàng (phường Phú Cường, thành phố Thủ Dầu Một), ông Đỗ Cao Thừa (xã Bạch Đằng, thị xã Tân Uyên)... Do thời kỳ này chưa có kỹ thuật mài sơn, nên nghề này được gọi là nghề sơn hoặc nghề đồ sơn, chứ chưa được gọi là nghề sơn mài như hiện nay.

Sau năm 1930, một số sinh viên của Trường Mỹ thuật Đông Dương (nay là trường Đại học Mỹ thuật Việt Nam) như Trần Văn Cẩn, Trần Quang Trân, Phạm Hậu, Nguyễn Khang, Nguyễn Gia Trí, Tô Ngọc Vân... cùng với nghệ nhân Đinh Văn Thành nghiên cứu thành công loại sơn cánh gián có khả năng mài được với nước. Sơn cánh gián được pha chế bằng cách trộn sơn sống với nhựa thông theo một tỷ lệ nhất định, dùng để pha với màu vẽ hay phủ lên bề mặt, rồi mài nhẵn với nước làm cho sản phẩm bền và đẹp hơn. Từ kỹ thuật sơn ta cổ truyền cho đến sơn mài nghệ thuật là cả một bước ngoặt lớn trong lịch sử phát triển của nghề sơn Việt Nam, góp phần hình thành nên một nghề thủ công mới trên cơ sở nghề sơn cổ truyền - đó là nghề sơn mài ở Việt Nam.

Từ Trường Mỹ thuật Đông Dương, kỹ thuật mài sơn nhanh chóng truyền đến các làng sơn cổ truyền suốt từ Bắc chí Nam. Người ta gọi các sản phẩm sơn có sử dụng kỹ thuật mài sơn là sản phẩm sơn mài (tranh sơn mài, tượng sơn mài, bình sơn mài...) để phân biệt với các sản phẩm sơn son thếp vàng của nghề sơn cổ truyền. Nhiều làng nghề sơn cổ truyền dần chuyển sang làm hàng sơn mài, và rồi, các tên gọi làng Sơn mài Tương Bình Hiệp (ở tỉnh Bình Dương), làng Sơn mài Hạ Thái, làng Sơn mài An Huy (ở tỉnh Hà Tây cũ - nay là Hà Nội)... cũng ra đời từ đó.

Tại Bình Dương, kỹ thuật sơn mài (nhất là khâu mài vẽ) nhanh chóng được người thợ sơn tiếp nhận, học hỏi để làm ra các sản phẩm sơn mài mỹ nghệ và tranh sơn mài. Song song đó, Trường Mỹ nghệ Thực hành Thủ Dầu Một cũng thường xuyên mời các thầy giáo giỏi về truyền dạy kỹ thuật sơn mài cho học sinh. Chính vì vậy, ngay từ thời kỳ đầu, Bình Dương đã có một lực lượng họa sĩ, nghệ nhân sơn mài hùng hậu, tiêu biểu, như: Châu Văn Trí, Trương Văn Thành, Nguyễn Thanh Lễ, Nguyễn Văn Yến, Năm Nương, Năm Hoá, Ba Tra, Sáu Có, Văn quyền, Tư Hoành, ... sau khi trở thành thợ Cả, đã lập ra nhiều xưởng sản xuất sơn mài và thu nhận

thêm hàng ngàn lao động từ nơi khác đến, góp phần thúc đẩy sự phát triển của nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp.

Từ cái nôi làng nghề Tương Bình Hiệp, nghề sơn mài dần lan tỏa khắp các địa bàn thị xã Thủ Dầu Một và xã An Sơn, xã An Thạnh của huyện Thuận An. Nhiều người trước đây chưa từng làm nghề sơn cũng tham gia làm nghề sơn mài, nhiều cơ sở sơn mài được thành lập mới, quy mô lớn với hàng trăm nhân công. Từ 1945 đến 1975, trên địa bàn tỉnh Bình Dương có 300 hộ làm nghề, tập trung phần lớn ở trên địa bàn Tương Bình Hiệp.

Cơ sở sản xuất sơn mài lớn nhất ở tỉnh Bình Dương lúc bấy giờ là xưởng sơn mài Thành Lễ. Cơ sở này quy tụ nhiều nghệ nhân nổi tiếng trong vùng và tạo dựng được thương hiệu sơn mài Bình Dương nổi tiếng trong và ngoài nước. Bên cạnh xưởng sơn mài Thành Lễ, còn có nhiều cơ sở khác tuy quy mô sản xuất nhỏ hơn nhưng cũng rất "có tiếng tăm" lúc bấy giờ, như: Lương Định Cửa, Trần Hà, Sông Gianh, Phát Anh, Hồ Hữu Thủ, Văn Thoạt, Phát Anh, Lai Leaux... Mặt hàng sơn mài Bình Dương vào những năm từ 1945 - 1975 được xuất khẩu sang thị trường châu Âu và có giá trị thương mại cao. Điều đó kích thích sự phát triển của nghề sơn mài tỉnh Bình Dương - cả về số lượng và chất lượng sản phẩm.

2- Các thành tố cơ bản của nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp

2.1- Nguyên vật liệu

Nguyên liệu chế tác sơn mài về cơ bản có thể chia ra làm 3 nhóm: Nguyên liệu sơn, nguyên liệu làm cốt và nguyên liệu trang trí:

- Về nguyên liệu sơn: Vào buổi đầu, sơn mài Tương Bình Hiệp sử dụng sơn ta làm chất liệu chính, đây là loại sơn được lấy từ nhựa cây sơn, mọc nhiều ở vùng rừng núi của tỉnh Phú Thọ (nên còn có tên gọi khác là sơn Phú Thọ). Từ nguyên liệu sơn sống (chưa qua chế biến), người thợ có thể ngả sơn và trộn thêm một vài nguyên liệu khác để cho ra những loại sơn có màu sắc và công năng khác nhau: sơn then (đen), sơn cánh gián, sơn son, sơn lót, sơn hom, sơn chu, sơn bó, sơn phủ, sơn cầm sắc, sơn marông...

Khoảng vài chục năm trở lại đây, người thợ sơn mài Tương Bình Hiệp dần thay thế sơn ta bằng các loại sơn công nghiệp (sơn Nhật, sơn hạt điều, sơn PU, sơn Toa...) để sản xuất các sản phẩm sơn mài

mỹ nghệ, vì sơn ta có giá thành cao, kỹ thuật pha chế phức tạp, mất nhiều thời gian pha chế và người thợ thường bị bệnh lở sơn khi pha chế. Theo nghệ nhân Lê Bá Linh thì “các loại sơn này nếu xử lý tốt và sơn nhiều lớp thì vẫn có độ bền như sơn ta”.

- Về nguyên liệu làm cốt: Tùy từng loại sản phẩm mà sử dụng nguyên liệu làm cốt khác nhau: Với các sản phẩm gia dụng cần độ bền, độ cứng như bàn ghế, giường, tủ, người ta sử dụng các loại gỗ quý, càng quý càng tốt (thủy tùng, lim, táu, gụ, sến, hương,...); Đối với các sản phẩm chủ yếu dùng để trang trí như hoành phi, câu đối, tranh thờ, khay, hộp, chén, đĩa... thì sử dụng loại gỗ nhẹ hơn, nhưng vẫn đảm bảo chất lượng (tràm, mít, cao su...). Bên cạnh các loại gỗ tự nhiên, người thợ sơn mài Tương Bình Hiệp còn sử dụng thêm một số nguyên liệu làm cốt mới, như: ván MDF, chất polymer, composite, đất nung... Các nguyên liệu này tuy độ bền không bằng gỗ tự nhiên, nhưng có ưu điểm dễ tạo hình và giá thành rẻ hơn.

- Về nguyên liệu trang trí: Ngoài các nguyên liệu trang trí truyền thống (xà cừ, vỏ trứng, vàng quỳ, bạc quỳ, màu vẽ...), người thợ Bình Dương còn tìm tòi và đưa thêm nhiều nguyên liệu trang trí khác vào sản phẩm sơn mài, như: cật tre, vỏ dừa, lá cây, vỏ ốc, vỏ sò, đá quý, ... Trước khi đưa vào sử dụng, các loại nguyên liệu làm cốt và trang trí phải được vệ sinh sạch sẽ, tẩm hóa chất chống mối mọt, oxy hóa...

2.2- Dụng cụ làm nghề

Dụng cụ làm nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp phong phú và đa dạng. Mỗi công đoạn sản xuất sơn mài đều có những dụng cụ làm nghề khác nhau, như:

- Dụng cụ chế biến sơn: Thúng đánh sơn, chậu, bát, vải mỏng, bông nõn, chảo gang hoặc lon sành, xoong hay nồi nhôm, liếp, mỏ vẩy...

- Dụng cụ làm vóc: bay xương, mo sừng, dao sắc, vải, thép sơn, chổi quét, giấy nhám,...

- Dụng cụ trang trí: bút vẽ, dao trổ, đục, cưa, búa nhỏ, thép sơn, chổi,...

Hiện nay, khoa học kỹ thuật phát triển, có nhiều loại máy móc phục vụ nhu cầu của người làm sơn mài. Khảo sát trên 30 cơ sở, hộ gia đình sản xuất sơn mài Tương Bình Hiệp cho thấy, ngoài các dụng cụ lao động thủ công, hầu hết các xưởng sơn mài đều ít nhiều sử dụng các loại máy móc công nghiệp (ngoại trừ các cơ sở chuyên cưa ốc, vẽ hình). Việc sử dụng các loại máy móc vào một số công đoạn chế tác sơn mài giúp giảm bớt sức lao động của con

người, tăng năng suất lao động và rút ngắn thời gian sản xuất nhằm đáp ứng về mặt thời gian đối với các đơn hàng có số lượng lớn.

2.3- Quy trình sản xuất

Nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp nổi tiếng với quy trình chế tác công phu, tỉ mỉ, đảm bảo các yếu tố kỹ thuật, mỹ thuật, với nhiều quy định khắt khe từ khâu làm vóc, trang trí cho đến khi hoàn thành sản phẩm. Để có một sản phẩm sơn mài đạt hiệu quả và có giá trị, người thợ sơn mài Bình Dương phải thực hiện tuân tự 25 công đoạn trong quy trình sản xuất, như: Mài nhám gỗ (còn gọi là xử lý cốt gỗ), trám, trét lỗ thủng (còn gọi là nghề gỗ), lót sớ gỗ (còn gọi là sơn bó), phất vải và mài nhám vải (còn gọi là bó vải và mài bó vải)... Thứ tự các công đoạn sản xuất tùy theo từng loại hình nghệ thuật thể hiện lại ít nhiều có sự khác biệt.

Yếu tố kỹ thuật trong sản xuất sơn mài trước hết phải kể đến khâu pha chế nhựa sơn. Để tạo ra những sản phẩm sơn mài có chất lượng, các thế hệ nghệ nhân, họa sĩ Bình Dương không ngừng tìm tòi, sáng tạo ra nhiều phương pháp thể hiện riêng nhằm phù hợp với từng loại hình nghệ thuật thể hiện. Ở mỗi loại hình nghệ thuật thể hiện khác nhau, cách thức thể hiện cũng khác nhau, cụ thể: Khi pha chế sơn để làm sơn mài khắc trứng, người thợ Bình Dương thường trộn sơn ta với sơn Nam Vang để hom, lót sản phẩm (thường là 7 phần sơn ta, 3 phần sơn Nam Vang), vì hỗn hợp sơn này có tính dẻo nên khi khắc trứng sẽ không bị bể, nứt hoặc hư nét; khi pha chế sơn để dán vàng, dán bạc, người thợ phải kiểm tra kỹ độ kết dính giữa sơn và vàng/bạc sao cho phù hợp, sơn không khô quá và cũng không ướt quá; sơn dùng phủ cá vàng khi pha chế phải trong, bóng, có như vậy thì khi mài ra mới thấy rõ từng vảy cá ẩn hiện dưới làn nước... Ngoài việc nắm vững kỹ thuật sản xuất, đòi hỏi người thợ sơn mài còn phải có óc sáng tạo và tính cẩn cù, kiên nhẫn trong công việc để tạo ra những sản phẩm, tác phẩm sơn mài có giá trị...

2.4- Sản phẩm sơn mài

Sản phẩm sơn mài Tương Bình Hiệp phong phú về kiểu dáng, màu sắc, kích thước, đề tài, nghệ thuật thể hiện, đáp ứng thị hiếu thẩm mỹ và không gian sử dụng đa dạng của khách hàng. Theo nghệ nhân Lê Bá Linh, sản phẩm sơn mài Bình Dương có thể chia ra làm 2 nhóm: nhóm sơn mài mỹ thuật và nhóm sơn mài hàng hóa (sơn mài mỹ nghệ).

- Sơn mài mỹ thuật là những sản phẩm có giá trị cao về mặt mỹ thuật, nghệ thuật, kỹ thuật và kinh tế, do một hoặc một số nghệ nhân/họa sĩ có tay nghề cao sáng tạo. Các sản phẩm này thường gắn liền với "tên tuổi" của tác giả tạo ra nó, như: Tranh sơn mài Thành Lễ, tranh sơn mài Đình Hòa, tranh của nghệ nhân Châu Gia Trí, tranh của họa sĩ Nguyễn Hữu Sang...;

- Sơn mài hàng hóa là các sản phẩm sơn mài mỹ nghệ được bán rộng rãi trên thị trường, dùng để trang trí, ứng dụng. Các sản phẩm này lúc đầu cũng là mẫu nghệ thuật, nhưng do chứa đựng tính ứng dụng cao, có thể sản xuất hàng loạt sản phẩm. Các mặt hàng sơn mài mỹ nghệ đóng vai trò quan trọng trong việc xuất khẩu hàng hóa và mang lại nguồn thu nhập khá ổn định cho người làm nghề.

Nghệ thuật thể hiện của sơn mài Bình Dương phong phú và đa dạng, gồm: sơn lộng, vẽ chìm, vẽ phủ mài, vẽ phấn keo, khoét trứng (còn gọi là sơn khắc), đắp nổi, vẽ lặc, dát vàng, dát bạc, cẩn ốc, cẩn vỏ trứng, cẩn cật tre, cẩn lá... Với các đề tài như: cảnh đồng quê sông nước, lễ hội, ngư tiều canh mục, lan cúc trúc mai, phúc lộc thọ, long lân quy phụng, hoa lá chim muông,...

Sản phẩm sơn mài truyền thống Bình Dương thường được trang trí theo lối tả thực hoặc cách điệu, dùng nghệ thuật thể hiện để tạo ấn tượng, với màu sắc chủ đạo là đen, đỏ, nâu, vàng... Các đề tài trang trí, ngoài yếu tố mỹ thuật ra còn thể hiện ý nghĩa nhân văn của cuộc sống, như: Rùa tượng trưng cho sự bền vững, phụng tượng trưng cho vẻ đẹp của người phụ nữ, cá chép biểu hiện cho sự phồn thịnh, hạc biểu hiện cho sự thanh cao, hổ biểu hiện cho sức mạnh,... Bên cạnh đó, các đề tài trang trí còn thể hiện sự giao hòa, như: long - phụng hòa duyên, lưỡng long tranh châu, lưỡng long châu nguyệt...

Hình tượng và đề tài trang trí trên sản phẩm sơn mài Tương Bình Hiệp hiện nay có nhiều thay đổi, do ảnh hưởng của nhiều khuynh hướng, trường phái và trào lưu nghệ thuật từ nước ngoài. Nếu như trước đây, các đề tài trên sản phẩm sơn mài Bình Dương chủ yếu trang trí theo phong cách dân gian của người Á Đông thì ngày nay, công chúng có thể thưởng ngoạn thêm phong cách lập thể, trừu tượng, siêu thực, biểu cảm... nhằm đáp ứng thị hiếu của đa dạng khách hàng trên thế giới.

3- Giá trị của nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp

Với một bề dày lịch sử, nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp dù trải qua bao thăng trầm, vẫn gìn giữ và phát triển với nhiều tinh hoa quý giá, chứa đựng các giá trị về văn hóa, khoa học, kinh tế,...

Nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp không những kế thừa nét văn hóa mỹ thuật truyền thống của dân tộc, mà còn phát huy những giá trị văn hóa của địa phương để tạo nên nét đặc sắc riêng của làng nghề. Sản phẩm, đề tài và phong cách trang trí của sơn mài Tương Bình Hiệp phong phú, đa dạng, đáp ứng nhu cầu thị hiếu của đông đảo khách hàng trong và ngoài nước. Mỗi sản phẩm được cho là một "đại sứ thương hiệu" của ngành nghề sơn mài Việt Nam, góp phần tôn vinh và quảng bá văn hóa Việt Nam ra toàn thế giới. Qua các sản phẩm của làng nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp, có thể thấy được sự gửi gắm cả tâm hồn, tài năng, khiếu thẩm mỹ, tinh nghệ thuật, tinh thần lao động và niềm say mê nghệ thuật của các nghệ nhân, họa sĩ. Sự sáng tạo của họ còn được thể hiện qua việc cải tiến kỹ thuật, chất liệu. Bên cạnh các nguyên liệu sơn truyền thống (sơn then, sơn cánh gián, sơn son, sơn sống, sơn chín), người thợ sơn mài Bình Dương còn tạo ra nhiều loại sơn mới, như: hỗn hợp sơn ta và sơn Nam Vang cho giá thành rẻ nhưng vẫn đảm bảo chất lượng; sơn cầm sắc dùng để dát vàng, dát bạc giúp vàng, bạc giữ được tươi, trong và bóng; sơn ma rông dùng để vẽ có màu đỏ nâu trầm, ấm rất tinh tế và dung dị. Từ vốn kỹ thuật ban đầu của nghề sơn mài (cẩn ốc, cẩn trứng, dát vàng, dát bạc, vẽ lặn, sơn lộng cửa), các nghệ nhân sơn mài Tương Bình Hiệp còn phát triển thêm nhiều kỹ thuật thể hiện độc đáo khác, như: vẽ lặn phức tạp, vẽ lặn mỏng, phủ mài, sơn khắc, vẽ chìm, đắp nổi... Hay như việc đưa nhiều nguyên liệu trang trí mới (cật tre, gáo dừa, lá cây, vỏ sò, các loại đá quý) vào sản phẩm sơn mài để tạo cảm giác mới lạ, độc đáo và thú vị...

Có thể nói, nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp đóng vai trò quan trọng trong đời sống vật chất cũng như tinh thần của người dân địa phương, trở thành một di sản văn hóa phi vật thể có giá trị, được cộng đồng trong và ngoài nước công nhận. Nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp thể hiện bản sắc của cộng đồng địa phương, phản ánh sự đa dạng văn hóa của con người, được kế tục qua nhiều thế hệ.

4- Giải pháp bảo tồn và phát huy nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp

4.1- Một số yếu tố ảnh hưởng đến sự phát triển của nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp

Theo số liệu thống kê của Bảo tàng Bình Dương vào năm 2014, trên địa bàn phường Tương Bình Hiệp hiện có 53 cơ sở sơn mài đang hoạt động, với hơn 500 nhân công. Thực trạng hiện nay cho thấy, nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp những năm gần đây có chiều hướng giảm mạnh. Nhiều hộ gia đình sản xuất sơn mài làm ăn nhỏ, lẻ không đủ sức cạnh tranh trên thị trường nên đành phải bỏ nghề, một số cơ sở sản xuất sơn mài lớn khác do không duy trì được nguồn vốn đầu tư dài hạn, và đang có nguy cơ phá sản. Có những cơ sở, công ty sản xuất mặc dù thích ứng được với thị trường, mạnh dạn đầu tư và năng động trong việc tìm kiếm đầu ra cho sản phẩm, nhưng cũng chỉ hoạt động một cách cầm chừng, khó có khả năng phát triển.

Có nhiều nguyên nhân dẫn đến sự mai một của nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp: trước hết là do một số cơ sở sản xuất sơn mài muốn giảm giá thành để cạnh tranh trên thị trường nên làm hàng kém chất lượng, mất uy tín với khách hàng; việc thay thế sơn ta bằng sơn công nghiệp làm mất đi vẻ tinh tế, dung dị và độc đáo của sơn sản phẩm truyền thống Tương Bình Hiệp; nhiều người thợ sơn mài chuyển sang làm công nhân để có thu nhập ổn định hơn; công tác quảng bá chưa được chú trọng và công tác hỗ trợ người làm nghề của các cấp, các ngành địa phương chưa mang lại hiệu quả thiết thực.

4.2- Đề xuất một số giải pháp bảo tồn và phát huy nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp

Trên cơ sở phân tích, nhận định các mặt mạnh và hạn chế đang tồn tại, chúng tôi đề xuất một số giải pháp nhằm bảo tồn và phát triển làng nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp, như sau:

- Khôi phục lại kỹ thuật sản xuất sơn mài truyền thống: Như đã đề cập ở phần trên, nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp nổi tiếng với quy trình chế tác công phu (25 công đoạn), sử dụng sơn ta làm chất liệu chính và đưa nhiều nguyên liệu trang trí mới vào sản xuất sơn mài... làm cho thương hiệu Tương Bình Hiệp nổi tiếng trên toàn thế giới. Tuy nhiên, hiện nay nhiều cơ sở sơn mài Tương Bình Hiệp thay thế sơn ta bằng các loại sơn công nghiệp, rút ngắn các công đoạn sản xuất, sử dụng các loại máy công

nghiệp để phun sơn, pha sơn... làm mất đi nét đặc trưng, độc đáo của sản phẩm sơn mài Tương Bình Hiệp. Do đó, để sơn mài Bình Dương không bị hòa lẫn trong dòng thị trường sản phẩm mỹ nghệ của thế giới, những người làm nghề sơn mài cần khôi phục lại kỹ thuật chế tác sơn mài truyền thống, đồng thời, sáng tạo ra nhiều mẫu mã, đề tài và nghệ thuật thể hiện để tạo nên nét đặc trưng riêng cho sơn mài Tương Bình Hiệp.

- Tăng cường công tác truyền dạy:

Trước thế kỷ XIX, việc truyền dạy kỹ thuật làm sơn chủ yếu dưới dạng cha truyền con nối hoặc người làm công học nghề từ ông chủ. Năm 1901, tại Bình Dương có Trường Mỹ thuật bản xứ Thủ Dầu Một (École d'Art Indigène Professionnelle de Thu Dau Mot, dân gian thường gọi là Trường Bá nghệ). Sự ra đời của ngôi trường này đã đánh dấu một bước phát triển mới trong việc truyền nghề sơn mài tỉnh Bình Dương, đào tạo thêm nhiều lớp thợ sơn mài làng nghề một cách chính quy và bài bản.

Từ những kiến thức, kỹ năng và kinh nghiệm học từ trường và tích lũy từ thực tế, các nghệ nhân/họa sĩ/thầy giáo này lại tiếp tục truyền nghề cho các thế hệ tiếp theo. Chính vì vậy, nghề sơn mài làng Tương Bình Hiệp được chuyển giao từ thế hệ này sang thế hệ khác và tồn tại cho đến ngày nay.

Việc truyền dạy nghề xưa và nay có nhiều khác biệt. Nếu như ngày xưa, mỗi nghệ nhân, người thợ đều có những bí quyết làm nghề riêng và họ chỉ truyền lại cho con trai hoặc cháu trai. Việc truyền dạy nghề cho con gái, con rể hoặc người ngoài gia tộc là điều hết sức hi hữu. Ngày nay, tâm lý giữ bí quyết nghề nghiệp của người thợ sơn mài Tương Bình Hiệp nói riêng và cả nước nói chung đã thoáng hơn rất nhiều. Việc truyền dạy nghề được mở rộng ra toàn bộ các thành viên trong gia đình để các con có thể tự lập và mở xưởng riêng cho mình. Nhiều cơ sở/hộ gia đình làm sơn mài đã có sự kết nối với nhau để chuyên môn hóa một số công đoạn sản xuất.

Song song đó, những người làm nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp hiện nay còn tham gia các nhóm, hội để trao đổi kinh nghiệm sản xuất sơn mài - thể hiện qua việc thành lập và tham gia Hiệp hội Sơn mài và Khắc tinh Bình Dương, với mục đích phối hợp, hỗ trợ các hội viên bảo tồn, sáng tạo và phát triển ngành nghề truyền thống, nâng cao

năng lực hoạt động sản xuất kinh doanh vì lợi ích của từng hội viên và của toàn xã hội. Thông qua hoạt động của Hiệp hội, việc truyền nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp được duy trì và tiếp nối.

Thực tế hiện nay cho thấy, nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp không còn là nghề “thời thượng”, ăn nên làm ra như trước đây nên nhiều học sinh, sinh viên tốt nghiệp chuyên ngành sơn mài không còn gắn bó với nghề. Chính vì vậy, nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp đang dần thiếu đi lực lượng lao động trẻ có tay nghề cao, ảnh hưởng không nhỏ đến việc duy trì và phát triển ngành nghề truyền thống của dân tộc. Những người làm nghề nói riêng và chính quyền địa phương cần quan tâm hơn nữa đến việc truyền nghề để tạo ra một đội ngũ kế thừa có chất lượng và cần có sự kết hợp giữa 2 phương pháp (dân gian và chính quy), để xây dựng lực lượng kế thừa không chỉ giỏi về lý thuyết mà còn thành thạo trong thực hành và có tâm huyết với nghề. Có như vậy, nghề sơn mài tỉnh Bình Dương có thể duy trì và phát triển.

- Tăng cường công tác quảng bá, giới thiệu sản phẩm, phát triển du lịch: chính quyền địa phương nói chung và các cơ sở sản xuất kinh doanh sơn mài nói riêng cần xây dựng các chiến lược quảng bá, giới thiệu sản phẩm, có thể thông qua các đợt trưng bày, triển lãm sản phẩm sơn mài Tương Bình Hiệp, kết hợp với các hoạt động du lịch. Thời gian gần đây, một bộ phận không nhỏ khách du lịch trong và ngoài nước rất quan tâm đến các tour du lịch tham quan làng nghề truyền thống. Vì vậy, Trung tâm xúc tiến du lịch Bình Dương nói riêng và các cơ quan hữu quan nói chung cần xây dựng Đề án Phát triển du lịch gắn với các làng nghề truyền thống ở tỉnh Bình Dương nhằm thu hút du khách đến tham quan làng nghề Tương Bình Hiệp. Thông qua việc phục vụ khách tham quan, người làm nghề vừa có cơ hội trực tiếp bán sản phẩm cho khách hàng, vừa tuyên truyền, quảng bá những nét văn hóa độc đáo của dân tộc. Bên cạnh đó, Sở Văn hóa, Thể thao và Du lịch Bình Dương cũng cần chú ý đến việc tổ chức Festival sơn mài Bình Dương (tương tự công tác tổ chức Festival gốm sứ Bình Dương) để tạo cú hích lớn trong việc quảng bá các sản phẩm sơn mài, góp phần thúc đẩy nghề sơn mài phát triển hơn nữa.

- Tôn vinh các nghệ nhân sơn mài: cho đến nay, tỉnh Bình Dương mới chỉ có 2 nghệ nhân sơn mài được vinh dự đón nhận danh hiệu “Nghệ nhân ưu tú”. So với số lượng các thế hệ nghệ nhân sơn mài tỉnh Bình Dương và những công sức mà họ đạt được trong những năm qua thì số lượng 2 người được công nhận là quá ít. Vì vậy, tỉnh Bình Dương cần tăng cường công tác lập hồ sơ đề nghị công nhận danh hiệu “Nghệ nhân ưu tú”, “Nghệ nhân nhân dân” để tôn vinh và đãi ngộ người làm nghề. Từ đó, khuyến khích các bậc nghệ nhân tham gia thực hành, truyền dạy nghề thủ công truyền thống mà ông cha để lại cho các thế hệ trẻ.

5. Kết luận

Trải qua hơn 200 năm hình thành và phát triển, nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp đã và đang thể hiện một sức sống bền bỉ, bất chấp phải đối mặt với nhiều nguy cơ, thử thách. Có thể nói, nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp đã thể hiện được bản sắc văn hóa của địa phương, phản ánh sự đa dạng văn hóa và sự sáng tạo của con người, được kế thừa qua nhiều thế hệ²./

L.T.H

Chú thích:

1- Quyết định số 1328/QĐ-BVHTTDL, ngày 09/4/2016 của Bộ Văn hóa, Thể thao và Du lịch về việc công bố Danh mục di sản văn hóa phi vật thể quốc gia.

2- Bài viết là kết quả nghiên cứu trong quá trình lập hồ sơ khoa học Nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp để nghị đưa vào Danh mục di sản văn hóa phi vật thể quốc gia - Tư liệu Bảo tàng Bình Dương.

Tài liệu tham khảo:

1- Ủy ban nhân dân phường Tương Bình Hiệp, Báo cáo năm 2009.

2- Bảo tàng Bình Dương, 2014, Hồ sơ khoa học Nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp.

3- Nguyễn Văn Minh, 2013, Sơn mài Bình Dương, chất liệu và nghệ thuật thể hiện, Luận văn tiến sĩ tại Viện Văn hóa Nghệ thuật Việt Nam.

4- Bộ Văn hóa, Thể thao và Du lịch, 2010, Thông tư 04/2010/BVHTTDL ngày 30/6/2010 về việc quy định việc kiểm kê di sản văn hóa phi vật thể và lập hồ sơ khoa học di sản văn hóa phi vật thể để đưa vào Danh mục di sản văn hóa phi vật thể quốc gia.

(Ngày nhận bài: 18/10/2016; ngày phản biện đánh giá: 29/10/2016; ngày duyệt đăng bài: 11/11/2016).